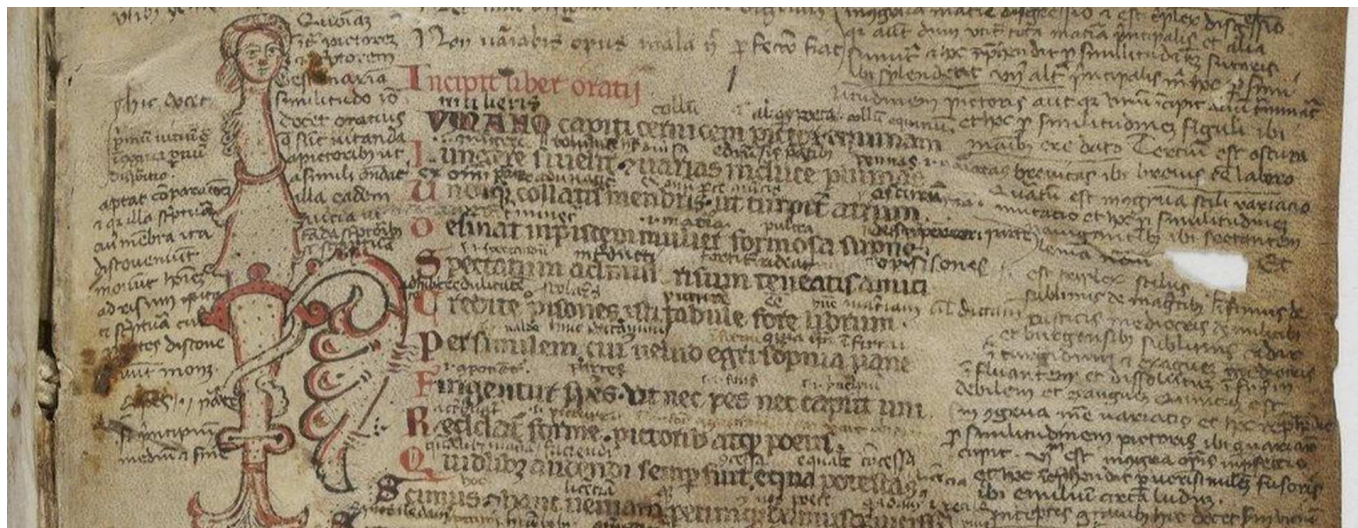

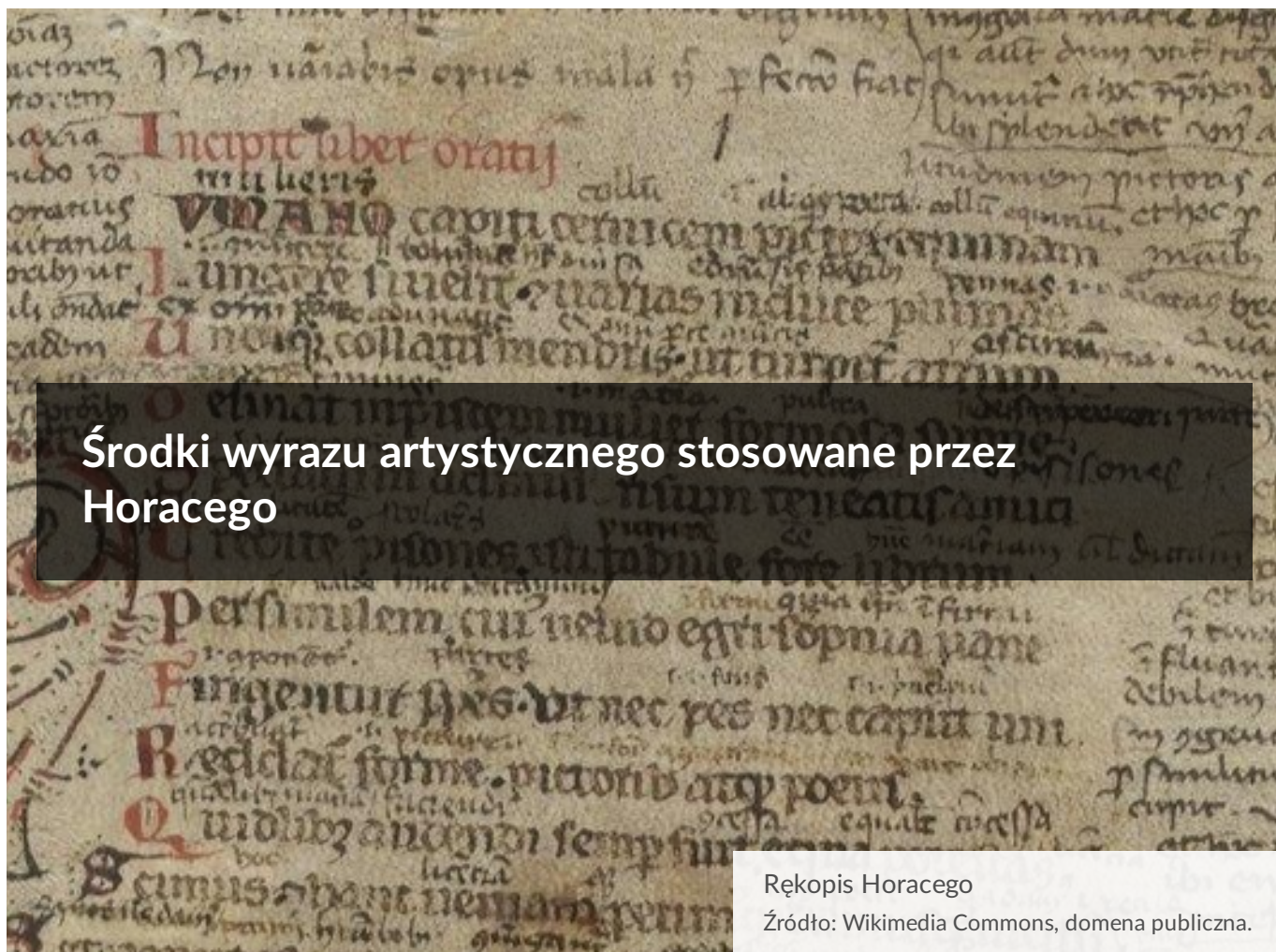

Środki wyrazu artystycznego stosowane przez Horacego

- [Wprowadzenie](#)
- [Przeczytaj](#)
- [Schemat](#)
- [Sprawdź się](#)
- [Dla nauczyciela](#)

Bibliografia:

- Źródło: Horacy, *Oda I 5 [Co za chłopiec w róż wieńcu, wysmukłej postaci]*, [w:] tegoż, *Wybór poezji*, tłum. Lucjan Rydel, Wrocław 1971, s. 12.
- Źródło: Horacy, *Oda IV 13 [Wysłuchały mnie bogi, Liko, moja Liko]*, [w:] tegoż, *Wybór poezji*, oprac. Jerzy Krókowski, Wrocław 1971, s. 161–163.
- Cytat za: Stanisław Stabryła, *Wstęp*, [w:] *Horacy, Dwadzieścia dwie ody*, oprac. S. Stabryła, tłum. A. Ważyk, Wrocław 1991, s. 3.
- Źródło: Horacy, *Sztuka poetycka*, [w:] tegoż, *Dzieła wszystkie*, t. 2, oprac. Oktawiusz Jurewicz, tłum. Józef Sękowski, Wrocław 1988, s. 454.
- Źródło: Horacy, *Precz, motłoch ciemny! Cóż mnie on obchodzi?*, [w:] tegoż, *Wybór poezji*, oprac. Jerzy Krókowski, tłum. Felicjan Faleński, Wrocław 1971, s. 89–92.

Środki wyrazu artystycznego stosowane przez Horacego

Rękopis Horacego

Źródło: Wikimedia Commons, domena publiczna.

Na czym polega moc poezji? Czy jest to sprawność w posługiwaniu się środkami wyrazu artystycznego, czy może umiar w ich stosowaniu, bo „słowo, gdy zbyt częste, wnet z duszy odpływa”?

Horacy uważał, że literatura zapewnia autorowi nieśmiertelność, jego życie potwierdziło tę tezę. Mimo iż od śmierci poety upłynęło ponad 2000 lat, należy on do grona pisarzy antycznych czytanych i odkrywanych na nowo. Jest autorem wielu pieśni, satyr, epod i ód, jak również sentencji: *carpe diem* (chwytaj dzień) czy *non omnis moriar* (nie wszystek umrę). Nazywa się go najważniejszym poetą swoich czasów, cenionym we wszystkich epokach ze względu na wysoką wartość literacką utworów oraz sposób użycia środków wyrazu artystycznego.

Twoje cele

- Połączysz nazwy wybranych środków artystycznych z definicjami tych środków.
- Dokonasz analizy wybranych pieśni Horacego, poszukując w nich środków wyrazu artystycznego.
- Ustalisz funkcjonalność stosowanych przez Horacego środków wyrazu artystycznego.

Przeczytaj

Film dostępny pod adresem <https://zpe.gov.pl/a/D1EYcnVlL>

Nagranie filmowe lekcji pod tytułem *Środki wyrazu artystycznego w poezji Horacego*.

Horacy – poeta doceniony

Horacy już za życia należał do szczególnie docenianych poetów starożytnego Rzymu i postrzegano go jako wieszczę narodowego.

Koloseum

Źródło: Pixy, domena publiczna.

Pod koniec I w. n.e. ceniony mówca i krytyk Kwintylijan stwierdził:

“ Tymczasem spośród liryków tenże Horacy jest niemal jedynym poetą godnym czytania.

Cytat za: Stanisław Stabryła, *Wstęp*, [w:] *Horacy, Dwadzieścia dwie ody*, oprac. S. Stabryła, tłum. A. Ważyk, Wrocław 1991, s. 3.

Podobną ocenę wyrażało wielu badaczy i twórców, którzy opisywali historię literatury antycznej czy też naśladowali autora *Pieśni*, *Satyr*, *Epodów* i *Listów*.

Literatura uczy i bawi

W traktacie zatytułowanym *List do Pizonów*, znanym też jako *Sztuka poetycka* Horacy podkreśla, że celem twórczości powinno być pouczanie i dawanie przyjemności odbiorcom (łac. *docere et delectare*).

((Horacy

Sztuka poetycka

Ciesz wszystkich, kto słodycz z nauką podtyka,
Kto wciąż upominając, bawi czytelnika.

Źródło: Horacy, *Sztuka poetycka*, [w:] tegoż, *Dzieła wszystkie*, t. 2, oprac. Oktawiusz Jurewicz, tłum. Józef Sękowski, Wrocław 1988, s. 454.

Aby twórca mógł osiągnąć artystyczne zamierzenia, dzieło powinno mieć odpowiednią jakość. Horacy zwracał szczególną uwagę na unikanie nadmiaru ozdób stylistycznych.

((Horacy

Sztuka poetycka

We wskazówkach bądź zwięzły, by wypowiedź cała,
Stając się zrozumiałą, w pamięci została;
Bo słowo, gdy zbyteczne, wnet z duszy odpływa.

Źródło: Horacy, *Sztuka poetycka*, [w:] tegoż, *Dzieła wszystkie*, t. 2, oprac. Oktawiusz Jurewicz, tłum. Józef Sękowski, Wrocław 1988, s. 454.

List do Pizonów jest przykładem poetyki podającej normy tworzenia, ale także dziełem, w którym Horacy zastosował odpowiednie środki wyrazu artystycznego.

Wyróżniki literatury

Środki wyrazu artystycznego są – według badaczy – najważniejszymi wyznacznikami literackości. Tekst zaliczany do literatury musi bowiem pełnić funkcję estetyczną. Jednym z głównych celów dzieła sztuki jest wyzwolenie emocji, o czym mówili już antyczni filozofowie i artyści, m.in. Arystoteles (*katharsis*) i Horacy. Podstawowy i niezbędny wyznacznik literackości w utworze to zorganizowany w wysokim stopniu język. Ta nadorganizacja języka przejawia się w stosowaniu zabiegów, które mogą się wydawać zbędne z punktu widzenia komunikacji, lecz są potrzebne ze względów estetycznych. Te zabiegi określa się właśnie jako stosowanie środków wyrazu artystycznego (inaczej: środków stylistycznych lub poetyckich).

Środki językowe nacechowane stylistycznie i figury stylistyczne

Istnieje wiele różnych środków służących do tego, by nadać tekstowi cechy literackości. Dzieli się je na kilka głównych kategorii, w zależności od tego, na którym poziomie języka (brzmienie, budowa wyrazu, słownictwo, składnia, znaczenie wyrazów) dokonywany jest zabieg artystyczny.

przykładowe środki wyrazu artystycznego				
środki językowe nacechowane stylistycznie				figury stylistyczne (środki semantyczne)
fonetyczne	leksykalne (słownikowe)	słowotwórcze (morfologiczne)	składniowe	
aliteracja	archaizm	złożenie	anafora	alegoria
eufonia	dialektyzm	zdrobnienie	apostrofa	animizacja
onomatopeja	homonizm	zgrubienie	epifora	epitet
rym	makaronizm		powtórzenie (np. refren)	hiperbola
rytm	synonim		pytanie retoryczne	metafora
	neologizm			oksymoron
				personifikacja

Źródło: Englishsquare.pl sp. z o.o., licencja: CC BY-SA 3.0.

Powściągliwość Horacego

Horacy jako znawca poezji (zwłaszcza greckiej) oraz retoryki był świadomy funkcjonalności środków wyrazu artystycznego. Przy tym zalecał oszczędność w ich stosowaniu. Badacze twórczości rzymskiego liryka podkreślają, że nie nadużywał [metafor](#), porównań czy inwersji, a jednocześnie starał się pisać poezję na tyle różnorodną i zaskakującą, by nie popadać w banał. Unikał zatem zarówno nienaturalności, jak pospolitości.

Słownik

eufonia

(gr. *euphonia* – piękne brzmienie) fonetyczny środek wyrazu artystycznego, polegający na takim ukształtowaniu dźwiękowym grupy wyrazów, by ich warstwa brzmieniowa była odczuwana jako przyjemna, co uzyskuje się, np. eliminując głoski syczące lub stosując głoski płynne (l, m, n)

fonetyczne środki stylistyczne

dotyczą brzmieniowych właściwości tekstu, stosuje się w celu nadania wypowiedzi odpowiedniego rytmu, co ma szczególne znaczenie podczas recytacji

leksykalne (słownikowe) środki stylistyczne

dotyczą słów, dzięki nietypowym połączeniom wyrazów oraz wprowadzeniu form nieużywanych na co dzień, np. archaizmów lub neologizmów, można poszerzyć znaczenie wypowiedzi

semantyczne środki stylistyczne (figury stylistyczne)

dotyczą znaczenia wyrazów oraz ich związku z przedmiotami, do których wyrazy te się odnoszą; figury stylistyczne to ozdobne zwroty, wyrażenia lub wyrazy wzmacniające obrazowość języka

składniowe środki stylistyczne

dotyczą warstwy składniowej tekstu, czyli budowy zdań, często nawiązują do antycznych figur retorycznych, np. apostrofa czy pytanie retoryczne.

słowotwórcze (morfologiczne) środki stylistyczne

nowe słowa i wyrażenia utworzone na potrzeby danego tekstu, zgodnie z zasadami słowotwórczymi obowiązującymi w danym języku

metafora

(gr. *metaphorá* – przeniesienie znaczenia, przenośnia) figura stylistyczna występująca zwykle w poezji, oparta na skojarzeniu dwóch zjawisk i przeniesieniu nazwy jednego zjawiska na drugie, np. *stalowe nerwy*

Schemat

Polecenie 1

Wybierz jeden z omawianych utworów Horacego i podaj zastosowane w nim środki stylistyczne. Odwołując się do obejrzanego filmu, napisz, w jakim celu stosuje się w poezji środki artystycznego wyrazu.

Polecenie 2

Na podstawie wiadomości zamieszczonych na schemacie napisz krótko, jakiej warstwy tekstu dotyczą poszczególne rodzaje środków artystycznych: słowotwórcze, fonetyczne, leksykalne, składniowe i figury stylistyczne.

Sprawdź się

Teksty do ćwiczeń

((Horacy

Oda I 5 [Co za chłopiec w róż wieńcu, wysmukłej postaci]

Co za chłopiec w róż wieńcu, wysmukłej postaci,
Wonnym zroszon kadzidłem głowę dla cię traci
W ustroni twej uroczej?

Dla kogo puszczasz włos **plowych** warkoczy,

Prosta w stroju? Hej, stokroć opłacze odmianę
Wiary twojej i przysiąg, jak na rozhukane
Wichurą morskie **wały**
Poglądać na cię będzie on zdumiały.

Z tobą rozkoszując się łatwowiernie mniema,
Że naprawdę innego w sercu twoim nie ma,
Ufa w twoje kochanie,
Nie wie o złudnej pogody odmianie.

Biedny, kto z dobrą wiarą bierze twe ponęty!
Świadczy **obraz wotywny**, co **chram** zdobi święty,
Żem szatę, jak rozbitki,
Mórz bogu ofiarował przemokłą do nitki.

Źródło: Horacy, *Oda I 5 [Co za chłopiec w róż wieńcu, wysmukłej postaci]*, [w:] tegoż, *Wybór poezji*, tłum. Lucjan Rydel, Wrocław 1971, s. 12.

((Horacy

Oda IV 13 [Wysłuchały mnie bogi, Liko, moja Liko]

Wysłuchały mnie bogi, Liko, moja Liko,
Wysłuchały mnie bogi, już nie jesteś młoda,

A chcesz być piękną i chcesz z żądzą dziką
Używać, szaleć, tańczyć i pić.

I głosem zachrypniętym wśród pijackich zgrai
O miłość wołasz próżno; ona na [jagodach](#),
Na karminowych wargach pięknej Chiai,
W jej sercu Eros ognie chce tlić.

Miłość jest Nielitosna, lecąc nad drzewem
Omija dęby suche z gałęzmi bez liści.
I ciebie minie. Ząb twój bez polewy,
Siwizna śniegiem bieli twą skroń.

Nie, moja droga, ani [z Kos purpury](#),
Ani jasne klejnoty, których blask się iści,
Lat ci nie wrócą, kiedy czas ponury
Rzucił je w ciemnych przeznaczeń toń.

Niestety, gdzież ta piękność, gdzież ta świeżość cery,
I wdzięk postaci. Inna to była, ach, inna,
Która budziła w sercu zapał szczery
I na mą duszę rzuciła blask.

I dzięki tej urodzie twojej, tak wspaniałej,
Byłaś pierwszą z miłości po [Cynarze](#) mojej,
Cynarze krótki czas żyć losy dały,
Prysnął na zawsze jej wdzięków czar.

A ty dożyjesz, Liko, chyba [wieku kruka](#),
Bogowie widać chcieli dać możność szydercom
Drwić, że młodości nie odtworzy sztuka,
Płonącej świecy gdy zgaśnie czar.

Źródło: Horacy, *Oda IV 13* [Wysłuchały mnie bogi, Liko, moja Liko], [w:] tegoż, *Wybór poezji*, oprac. Jerzy Krókowski, Wrocław 1971, s. 161–163.

Horacy

“ Precz, motłoch ciemny! Cóż mnie on obchodzi?

Precz, motłoch ciemny! Cóż mnie on obchodzi?

A wy słuchajcie milcząc Muz kapłana!

Pieśń nigdy dotąd nie śpiewana

Z mych ust niech Rzymskiej się święci Młodzi!

Królowie w grozie rządzą ludy swymi,

Króle zaś Jowisz w silnej dłoni gniecie,

On, co Giganty zmógł, co przecię

Zmarszczeniem brwi sprawia drżenie ziemi.

Ktoś posiadłości rad by mieć olbrzymie

Jak nikt, a drugi, co go kusi sława,

W Marsowym polu walczyć stawa,

Innemu dość jest mieć czyste imię.

Innego nęci liczna druhów rzesza;

Każdego jednak na śmierć w jednej mierze

Konieczność z urny wspólnej bierze,

Małych z wielkimi gdy razem zmięsza.

Miej nad bezbożną głową miecz, na cienkiej

Nici zawieszony – uczt najrzadszy zbytek

W smak ci nie pójdzie ni w pożytek,

Ni cię śpiew ptaków, ni liry dźwięki

Nie ukołyszają. Sen zaś rad wśród cienia

Na smugach drzemie albo gościć raczy

U skromnej strzechy gdzieś wieśniaczej,

W Tempe, gdzie słodkie igrają tchnienia.

Kto rad swej doli, tego nie dotyka

Gwałt mórz burzliwych, ni się on obawia

W Arkturze zgasłych gwiazd bezprawia,

Ni świtających też klęsk Woźnika,

Ni że winnice grad mu z nagłą chłóśnie
Lub rola chybi lub sad zgnoją deszcze
Lub sprażą wpływy gwiazd złowieszcze
Zasiew lub zmrożą go nielitośnie.

Już w morzach rybom coraz ciaśniej, jeśli
Bywa, że nieraz, mając nadmiar ziemi,
Przemożny [Pan z pacholki swemi](#)
Zjeżdża, wśród wody by gmach mu wznieśli.

Niemniej Strach mroczny, niemniej Troska błada
W ślad za nim idzie i z nim nawet siedzi
Na [nawie](#) zbrojnej w pancerz z miedzi,
Nawet na konia poza nim wsiada.

Jeśli więc ani [kamień lśniący tęczą](#),
Ni trosk [gwiaździsty szkarłat](#) nie rozprasza,
Ni je zaleje pełna czasza,
Ni wonie wschodnie ich nie odstręczą,

To czemuż miałbym, budząc zazdrość czyją,
Wspaniałych komnat wznosić gdzieś przepychy,
Mieniać za mój domek cichy
Byt, w którym ludzie mozolnie żyją?

Źródło: Horacy, *Precz, motłoch ciemny! Cóż mnie on obchodzi?*, [w:] tegoż, *Wybór poezji*, oprac. Jerzy Krókowski, tłum. Felicjan Faleński, Wrocław 1971, s. 89–92.

Pokaż ćwiczenia:

Ćwiczenie 1

Połącz w pary termin oraz jego definicję.

aliteracja

powtórzenie tego samego wyrazu na początku wersów, zdań, strof, akapitów

anafora

powtórzenie na końcu wersów, zdań, strof, akapitów

epifora

powtórzenie jednakowych układów głosek na początku sąsiadujących wyrazów

powtórzenie

wielokrotne występowanie tego samego elementu wypowiedzi

Ćwiczenie 2

Który z fonetycznych środków stylistycznych wymienionych w tabeli znalazł się w przełożonej przez Lucjana Rydla *Odzie I 5 [Co za chłopiec w róż wieńcu, wysmukłej postaci]* autorstwa Horacego?

☐ eufonia

☐ rym

☐ rytm

☐ onomatopeja

☐ aliteracja

Ćwiczenie 3

Ćwiczenie 4

Przeanalizuj porównania zastosowane w drugiej i czwartej strofie *Ody I 5*. Ustal, jakie budują obrazy. Następnie stwórz dwa własne porównania, opierając się na wzorze zastosowanym przez Horacego w drugiej strofie. Porównania te powinny uplastyczyć opis strachu oraz radości.

Ćwiczenie 5

W pierwszej zwrotce *Ody IV 13* [*Wysłuchały mnie bogi, Liko, moja Liko*] Horacy użył wielu różnych typów powtórzeń. Wypisz wszystkie przykłady powtórzeń i nazwij ich typ oraz podaj funkcję, jaką pełni dane powtórzenie.

Ćwiczenie 6

Nazwij środek stylistyczny obecny w wersie: „Używać, szaleć, tańczyć i pić” (*Oda IV 13*) i wyjaśnij, jaką funkcję pełni on w utworze Horacego.

Ćwiczenie 7

„Miłość jest nielitosna, lecąc nad drzewem
Omija dęby suche z gałęzmi bez liści”.

Nazwij środki stylistyczne użyte do opisu miłości w *Odzie IV 13* i określ ich funkcję.

Ćwiczenie 8

Wypisz co najmniej trzy przykłady zastosowania szyku przestawnego (inwersji) i uzasadnij, jaki był cel jego użycia.

Praca domowa

Odszukaj w *Odzie III 1* Horacego co najmniej cztery różne środki wyrazu artystycznego. Odwołując się do kontekstu utworu, opisz, czemu służą, jakie obrazy budują, co podkreślają, dlaczego są istotne z uwagi na treść.

Dla nauczyciela

Autor: Anna Grabarczyk

Przedmiot: Język polski

Temat: Środki wyrazu artystycznego stosowane przez Horacego

Grupa docelowa:

Szkoła ponadpodstawowa, liceum ogólnokształcące, technikum, zakres podstawowy

Podstawa programowa:

Zakres podstawowy

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

I. Kształcenie literackie i kulturowe.

1. Czytanie utworów literackich. Uczeń:

4) rozpoznaje w tekście literackim środki wyrazu artystycznego poznane w szkole podstawowej oraz środki znaczeniowe: oksymoron, peryfrazę, eufonię, hiperbolę; leksykalne, w tym frazeologizmy; składniowe: antytezę, paralelizm, wyliczenie, epiforę, elipsę; wersyfikacyjne, w tym przerzutnię; określa ich funkcje;

5) interpretuje treści alegoryczne i symboliczne utworu literackiego;

6) rozpoznaje w tekstach literackich: ironię i autoironię, komizm, tragizm, humor, patos; określa ich funkcje w tekście i rozumie wartościujący charakter;

II. Kształcenie językowe.

1. Gramatyka języka polskiego. Uczeń:

1) wykorzystuje wiedzę z dziedziny fleksji, słowotwórstwa, frazeologii i składni w analizie i interpretacji tekstów oraz tworzeniu własnych wypowiedzi;

3. Komunikacja językowa i kultura języka. Uczeń:

4) rozpoznaje zjawiska powodujące niejednoznaczność wypowiedzi (homonimie, anakoluty, elipsy, paradoksy), dba o jasność i precyzję komunikatu;

III. Tworzenie wypowiedzi.

1. Elementy retoryki. Uczeń:

4) wyjaśnia, w jaki sposób użyte środki retoryczne (np. pytania retoryczne, wyliczenia, wykrzyknienia, paralelizmy, powtórzenia, apostrofy, przerzutnie, inwersje) oddziałują na odbiorcę;

2. Mówienie i pisanie. Uczeń:

1) zgadza się z cudzymi poglądami lub polemizuje z nimi, rzeczowo uzasadniając własne zdanie;

2) buduje wypowiedź w sposób świadomy, ze znajomością jej funkcji językowej, z uwzględnieniem celu i adresata, z zachowaniem zasad retoryki;

4) zgodnie z normami formułuje pytania, odpowiedzi, oceny, redaguje informacje, uzasadnienia, komentarze, głos w dyskusji;

IV. Samokształcenie.

9. wykorzystuje multimedialne źródła informacji oraz dokonuje ich krytycznej oceny;

Kształtowane kompetencje kluczowe:

- kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji;
- kompetencje w zakresie wielojęzyczności;
- kompetencje cyfrowe;
- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się;
- kompetencje obywatelskie;
- kompetencje w zakresie świadomości i ekspresji kulturalnej.

Cele operacyjne. Uczeń:

- połączy nazwy wybranych środków artystycznych z definicjami tych środków;
- dokona analizy wybranych pieśni Horacego, poszukując w nich środków wyrazu artystycznego;
- ustali funkcjonalność stosowanych przez Horacego środków wyrazu artystycznego.

Strategie nauczania:

- konstruktywizm;
- konektywizm.

Metody i techniki nauczania:

- z użyciem e-podręcznika;
- ćwiczeń przedmiotowych;
- z użyciem komputera;
- zabawa edukacyjna.

Formy pracy:

- praca indywidualna;
- praca w grupach;
- praca całego zespołu klasowego.

Środki dydaktyczne:

- komputery z głośnikami, słuchawkami i dostępem do internetu;
- zasoby multimedialne zawarte w e-materiale;
- tablica interaktywna/tablica, pisak/kreda.

Przebieg lekcji

Przed lekcją:

1. Nauczyciel prosi uczniów o odnalezienie przykładów stosowania środków stylistycznych w sytuacjach życiowych, codziennych (np. producenci farb stosują metafory do nazywania kolorów swoich farb, restauratorzy decydują się na operowanie nazwami potraw, które oddziałują na zmysły i wyobraźnię klienta; eufemizmy w wypowiedziach polityków itd). Uczniowie przygotowują wycinki z gazet, wydruki ze stron, reklamy, tak aby zebrać jak najwięcej różnych przykładów.

Faza wprowadzająca:

1. Nauczyciel udostępnia uczniom e-materiał i wprowadza ich w temat lekcji. Wraz z uczniami ustala cele zajęć i kryteria sukcesu.
2. Wybrana osoba odczytuje głośno tekst zamieszczony w sekcji „Przeczytaj”. Jako uzupełnienie nauczyciel odtwarza na forum klasy film prof. Dybka na temat środków wyrazu artystycznego w poezji Horacego.

Faza realizacyjna:

1. Nauczyciel przechodzi z uczniami do sekcji multimedialnej. Wspólnie z uczniami omawia zamieszczony tam schemat interaktywny.
2. Po omówieniu schematu uczniowie przechodzą do sekcji „Sprawdź się” i zapoznają się z zamieszczonymi tam tekstami Horacego.
3. Uczniowie wyszukują przykłady środków artystycznych w utworach Horacego i uzupełniają schemat interaktywny właściwymi cytatami. Nie muszą podawać przykładu do każdego środka zdefiniowanego na schemacie.
4. Nauczyciel decyduje, w zależności od czasu lekcyjnego, które ćwiczenia z sekcji „Sprawdź się” uczniowie wykonują w klasie, a które w domu.

Faza podsumowująca:

1. Nauczyciel dzieli klasę na grupy. Każda z nich otrzymuje arkusz papieru, klej i mazaki. Zadaniem uczniów jest stworzenie plakatów dotyczących środków artystycznego wyrazu. Wykorzystują w tym celu materiały zgromadzone przed lekcją. Ważne jest, aby każdy plakat, oprócz współczenych przykładów, zawierał również wskazania środków wyrazu artystycznego w dziełach Horacego.

Praca domowa:

1. Odszukaj w *Odzie III 1* Horacego co najmniej cztery różne środki wyrazu artystycznego. Odwołując się do kontekstu utworu, opisz, czemu służą, jakie obrazy budują, co podkreślają, dlaczego są istotne z uwagi na treść.

Materiały pomocnicze:

- *Horacy, Dwadzieścia dwie ody*, oprac. S. Stabryła, tłum. A. Ważyk, Wrocław 1991.

- Horacy, *Sztuka poetycka*, [w:] tegoż, *Dzieła wszystkie*, t. 2, oprac. Oktawiusz Jurewicz, tłum. Józef Sękowski, Wrocław 1988.

Wskazówki metodyczne

- Uczniowie mogą wykorzystać multimedium „Schemat” do przygotowania się do lekcji powtórkowej.